

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DAĞLIQ ƏRAZİLƏRDƏ ƏHALİNİN SOSIAL İNFRASTRUKTURLA TƏMİNATININ REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF MODELİ (Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu təmsalında)

İxtisas: 5401.01-İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Namiq Tahir oğlu Ağaməmmədov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu “Dемоqrafiya və əhali coğrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Hacı oğlu Əyyubov

Rəsmi opponentlər:

Coğrafiya elmləri doktoru, professor
Ağazeynal Alı oğlu Qurbanzadə

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kərəm Bayram oğlu Bayramov

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mətanət Ramazan qızı Musayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya şurası

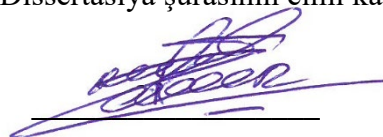
Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, texnika elmləri doktoru, professor
Ramiz Mahmud oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zaur Tahir oğlu İmrani

Elmi seminarın sədri:

Coğrafiya elmləri doktoru, dosent

Zakir Namin oğlu Eminov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Elmi-texniki tərəqqinin müasir dövründə məhsuldar qüvvələr təsərrüfatın sahə strukturunda və ictimai həyatda əsaslı dəyişikliklərin olmasını tələb edir. Ölkənin sosial-iqtisadi konyukturasının və maddi istehsalın sürətli inkişafı xidmət sahəsi kimi sosial infrastrukturla təminatı zəruri edir. Bu baxımdan, əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün sosial infrastruktur sahələrində göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldilir.

Təbii-coğrafi şəraitdən asılı olmayaraq, əhalinin məskunlaşma məsələlərində sosial infrastruktur təminatı əsas amillərdəndir. Əhalinin dağlıq ərazilərdən köçətmə səbəblərinə: relyef şəraitinin əlverişsiz olması, bəzi yaşayış məntəqələrinin fəal sürüşmə və geosinklinal zonada yerləşməsi, iş yerlərinin çatışmazlığı, sosial infrastruktur sahələrinin zəif inkişaf etməsi və s. aiddir. İnsanların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində icra olunan sosial-iqtisadi tədbirlər onların qazancının artmasına, təhsil, elm, səhiyyə, mənzil-kommunal, enerji-istilik təminatı, ticarət, nəqliyyat, rabitə və informasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) xidmətlərinin, ictimai-iaşə, mədəni-mənəvi sahələrin yüksəlişini sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarında regionlarda sosial infrastrukturun inkişafına geniş yer verilmişdir. Bu səbəbdən regionların təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi imkanlarına əsasən sosial infrastruktur sahələrinin ərazi təşkili və inkişaf istiqamətlərinin əlaqələri nizamlanmalıdır. Yerli fiziki, iqtisadi və sosial coğrafi amillər nəzərə alınaraq, dağlıq ərazilərdə xidmət sahələrində mühüm sosial-iqtisadi dirçəlişə səbəb ola biləcək perspektiv inkişaf modelinin hazırlanması sosial infrastruktur sahələrində ərazi təşkili üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq etdiyimiz Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin sosial infrastrukturla təminatının regional xüsusiyyətləri təhlil olunaraq, ərazinin coğrafi problemlərinin həlli yollarının araşdırılması və nəticələrə uyğun inkişaf modelinin hazırlanması böyük aktuallığa malikdir.

Sosial infrastruktur və Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu mövzusunə aid elmi-tədqiqat işi aparmış alimlərdən A.A.Nadirovu, B.Ə.Budaqovu, Ş.Y.Göyçaylını, V.Ə.Əfəndiyevi, T.G.Həsənovu, G.R.Ağakışiyevanı, Z.N.Eminovu, Ə.Q.Əlirzayevi, N.H.Əyyubovu, F.P.Rəhmanovu, V.T.Novruzovu, A.A.Quliyevanı, N.Ə.Paşayevi, M.H.Zeynalovu, İ.N.Şuklini, S.K.Mordovini, V.M.Jerebini, İ.S.Pakulini, S.A.Kovalevi qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd dağlıq yaşayış məntəqələrində əhalinin sosial infrastrukturla təminat səviyyəsini və onun regional xüsusiyyətlərini Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu təmsalında tədqiq etmək, sosial infrastruktur sahələrinin inkişafını və ərazi təşkilini araşdırmaq, bu sahədəki mövcud problemləri aşkarlamaq və həlli yollarını müəyyənləşdirmək, tədqiqatın yekununda region üçün uyğun olan perspektiv inkişaf modelini hazırlamaqdan ibarətdir.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- təbii-coğrafi şəraitin sosial infrastrukturun ərazi təşkilinə təsirlərini müəyyən etmək;

- sosial infrastruktur sahələrinin müasir inkişaf səviyyəsini iqtisadi-coğrafi rayonlarla müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

- dağlıq ərazilərdəki yaşayış məntəqələrində sosial infrastruktur sahələrinin ərazi təşkilinə və inkişaf səviyyəsinə görə (şəhər, qəsəbə, kənd yaşayış məntəqələri və inzibati rayonlar arasındakı) fərqləri müəyyən etmək;

- regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının sosial infrastruktur sahələrinin inkişafında rolunu müəyyənləşdirmək və Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin sosial infrastrukturla təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinin imkanlarını aşkara çıxartmaq;

- Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin sosial infrastrukturla təmin olunmasının sahə və ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi üçün inkişaf modeli hazırlamaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin yazılmasında tarixi-coğrafi yanaşma, müqayisəli təhlil, çöl-tədqiqat, statistik, kartoqrafik, CİS, sosialoji sorğu və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu timsalında dağlıq ərazilərdə sosial infrastruktur sahələrinin təbii şəraitlə və iqtisadi-coğrafi amillərlə bağlı olan inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
2. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun demoqrafik potensialı, sosial infrastruktur sahələrinin müasir inkişaf səviyyəsi, sahə və ərazi strukturu, mövcud problemləri və onların həlli yolları;
3. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun inkişafı və ərazi təşkilinin təkmilləşdirməsi və inkişaf modeli.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar region daxilində sosial infrastrukturun azsahəli olması, onun aşağı inkişaf səviyyəsi və dağınıq ərazi təşkili qiymətləndirilmişdir;
- ərazi üzrə əhalinin sosial infrastrukturla təminatının regional kontekstdə təkmilləşdirilməsi üçün müasir standartlara cavab verən sosial təyinatlı obyektlərin tikintisinin ərazi təşkili dəyərləndirilmiş, bu sahədə nisbi də olsa inkişafın təminatçısı qismində çıxış edən investisiya mühiti araşdırılmışdır;
- əhalinin sosial-iqtisadi həyat şəraiti və məşğulluğu təbii artım və miqrasiya saldosu göstəricilərinə əsasən hesablanmış, daxili və xarici miqrasiyasının səbəbləri araşdırılmış, sosial infraqurktura dəyən ziyan qiymətləndirilmişdir;
- sosial infraqurkturla təminatına görə dünyada fərqlənən ölkələrin təcrübəsi öyrənilmiş və sosial sferada əhali məşğulluğunun təminatı, keyfiyyətli xidmətin təşkili, sosial infraqurktur obyektlərinin müasirliyi sahəsində tətbiq olunması imkanları dəyərləndirilmiş və “Sosial infraqurkturun inkişaf modeli” hazırlanmışdır;
- dağ kəndlərində sosial infraqurktur sahəsində olan problemlər araşdırılmış, onların aradan qaldırılması üçün pilot ərazilər seçilmiş və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əsaslarını bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin elmi əsərləri, metodiki göstərişləri, eləcə də müəllifin apardığı elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri təşkil edir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun inkişafının regional xüsusiyyətləri dağlıq ərazilərdə sosial infrastrukturun səmərəli ərazi təşkili və bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınmaqla dövlət proqramlarında, strateji yol xəritələrində, eləcə də sosial infrastrukturla bağlı gələcəkdə görülməli işlərdə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin yazılması zamanı alınmış tədqiqat nəticələri Gənc alim və mütəxəssislərin I Beynəlxalq elmi konfransı: "Fundamental və tətbiqi elmlərin (yer, texnika və kimya) aktual problemlərinin həllində multidissiplinar yanaşmanın rolu", 15-16 oktyabr 2014-cü il, Bakı, Azərbaycan; Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun 130 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu" V Respublika elmi konfransı, 7 aprel, 2015-ci il, Bakı, Azərbaycan; "Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemlər" respublika konfransı, 13-14 sentyabr 2016-cı il, Şəki, Azərbaycan; "Coğrafiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 24-25 oktyabr 2019-cu il, Sumqayıt, Azərbaycan; "Совершенствование системы подготовки кадров в высшем учебном заведении: инновационность и устойчивость" XI Международная научная конференция, 14 noyabr 2019-cu il, Qrodno, Belarusiya respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda məruzə edilmişdir.

Tədqiqat işinin mövzusunə dair 9 elmi məqalə və 2 tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın məzmununda əksini tapmış tövsiyələr, verilən təkliflər dağlıq regionlarda sosial infrastruktur sahələrinin ərazi təşkilində, regionun iqtisadi-coğrafi baxımdan inkişafında və dövlət proqramları tərtib olunan zaman istifadə oluna bilər. Dissertasiyada aparılan təhlillər, müəyyən olunan meyillər, xəritələr və s. inzibati rayonların Baş planının, sosial-iqtisadi inkişaf proqramının hazırlanmasında, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar; Təhsil, Gənclər və İdman; Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi; İqtisadiyyat; Mədəniyyət nazirliklərində, Turizm Agentliyində, elmi-tədqiqat müəssisələrində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Demoqrafiya və əhali coğrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi, quruluşu və əsas məzmunu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin həcmi 145 səhifədir. İş 2 şəkil, 3 xəritə-sxem, 10 qrafik, 22 cədvəl, 146 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, I fəsil – 15 səhifə, II fəsil – 26 səhifə, III fəsil – 39 səhifə, IV fəsil – 41 səhifə, nəticə – 2 səhifə, ədəbiyyat siyahısı – 12 səhifə, əlavə–3 səhifə. Cədvəlsiz, qrafiksiz, şəkilsiz və ədəbiyyat siyahısız 213752 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliklər, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası və tətbiqi verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı, **“Sosial infrastruktur sahələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və təbii-coğrafi şəraitin sosial infrastrukturun ərazi təşkilində rolu”** na həsr edilmişdir. Bu fəsildə infrastruktur sahələrinin iqtisadi-coğrafi tədqiqi, sosial infrastruktur anlayışı və onun nəzəri-metodiki əsasları, onun təsərrüfat sistemində yeri və inkişafını müəyyən edən amillər öyrənilmiş, tədqiqat regionu olan Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun inkişafı və ərazi təşkilinin tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun sahəsi 6,06 min km² (ölkə üzrə 7%) olmaqla, tərkibinə Ağsu, İsmayılı, Şamaxı və Qobustan inzibati rayonları daxildir. İqtisadi-coğrafi rayonda 4 şəhər, 4 inzibati-ərazi vahidi, 8 qəsəbə, 106 kənd inzibati ərazi dairəsi və 275 kənd yaşayış məntəqəsi vardır.

Dağlıq Şirvanda elm və təhsil, mədəni-maarif, səhiyyə, mənzil-kommunal və enerji-istilik təminatı ticarət, ictimai-iaşə və turizm, nəqliyyat, rabitə və İKT sahələrinin müasir vəziyyəti, ərazi

təşkilində olan problemlər və həlli yolları tədqiq olunmuşdur. A.A.Nadirov, B.Ə.Budaqov, Ş.Y.Göyçaylı, T.G.Həsənov, G.R.Ağakışiyeva, Z.N.Eminov, N.H.Əyyubov, V.Ə.Əfəndiyev, F.P.Rəhmanov, V.T.Novruzov, A.A.Quliyeva, Ə.Q.Əlirzayev, N.Ə.Paşayev, M.H.Zeynalov, İ.N.Şuklin, S.K.Mordovin, V.M.Jerebin, İ.S.Pakulin, S.A.Kovalev və digər alimlərin elmi əsərlərində sosial infrastrukturun ərazi təşkili və inkişafı məsələləri qismən təhlil olunmuşdur. Ona görə də regionda sosial infrastrukturun əsaslı tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

Dağlıq relyefin üstün olması, regiona xüsusi yanaşma tələb edir. Nival-buzlaq, su-erozion və akkumulyativ, tektonik, qravitasiya, arid-denudasiya, vulkanik, psevdovulkanik, talasogen, eol və antropogen relyef formaları özünün coğrafi yerləşməsindən asılı olaraq müxtəlif fəallıq dərəcəsinə malikdir¹. Ərazinin təbii-coğrafi şəraiti regionda əhalinin yerləşməsinə və təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Burada relyef, iqlim, eləcə də təbii fəlakətlərinin (sel, sürüşmə və zəlzələlərin) rolu daha böyükdür. Relyef amilini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ərazinin 1500-2000 m yüksəklikləri arasında Şamaxının iki, İsmayılının beş yaşayış məntəqəsi yerləşir. Hündürlüyü 2000 m-dən yuxarıda isə yaşayış məntəqəsi yoxdur. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu ərazisində yarımsəhra və quru-çöl, mülayim-isti, soyuq və dağ-tundra iqlim tipləri yayılmışdır. Hündürlüyə doğru hava temperaturunun azalması və sərtləşməsi insanların yerləşməsinə mənfi təsir edir. Regionda demək olar ki, bütün sosial infrastruktur obyektləri yarımsəhra-quru çöl və mülayim-isti iqlim zonasındadır. Təsərrüfat sahələrinə ən çox ziyan vurantəbii fəlakətlərdən biri də sürüşmə hadisəsidir. Dağlıq Şirvanda fəal sürüşmə zonaları Böyük Qafqazın cənub yamacında, Muğanlı-İsmayılı yolunda, Şamaxının Muğanlı, Cabanı, Dədəgünəş kəndlərində, Şamaxı-Pirqulu-Dəmirçi yolunda, İsmayılının Vaşa, Diyallı, Sulut, II Yeniyol, Sədiyan, Tircan, Zərnəva, Xankəndi, İstisu kəndlərində, Namazgah-Lahıc yolunda, Ağsuda Kalva, Gürcüvan, Xatman, Kalva, Suraxanı, Dilman, Cəğərək və Sanqalay kəndlərində

¹Budaqov, B.Ə. Böyük Qafqazın cənub yamacının geomorfologiyası / – Bakı: Elm, – 1969. – 356 s.

daha çox rast gəlinir. Sellər evləri, körpüləri yuya, əkin sahələrini yararsız vəziyyətə salır, ağacları kökündən çıxarır, insan və heyvanların ölümünə səbəb olur. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əsas çaylar Girdimançay və Ağsuçay və Pirsaatçaydır. Güclü sel hadisəsi Girdimançayda müşahidə olunur. Xüsusi ilə yuxarı axında yerləşən yaşayış məntəqələri və son dövrlərdə sayı artmış turizm obyektləri sel daşqınları zamanı daha çox ziyan çəkir. Dağlıq Şirvan fəal geosinklinal ərazidə yerləşir və 9 ballıq zəlzələ zonasına aiddir. Zəlzələ hadisəsinin risk amilinə görə, iqtisadi-coğrafi rayonu ölkədə ilk yerlərdən birini tutur. Şamaxı və İsmayılıda daha güclü zəlzələlər müşahidə olunur. Zəlzələlər sürüşmə və qar uçqunlarına səbəb olur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Sosial infrastruktur sahələrinin ərazi təşkili və inkişafının sosial-iqtisadi bazası”** adlanır. Burada demoqrafik inkişaf və əhalinin məskunlaşma xüsusiyyətləri, regionun sənayesi və kənd təsərrüfatı sahələrinin ərazi təşkili, yol-nəqliyyat infrastrukturunun sosial sahələrin inkişafında rolu təhlil olunur.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda 318,6 min nəfər (2018-ci il) əhali yaşamışdır. Əhalinin 109,0 min nəfərini şəhər əhalisi (34,2%), 209,6 min nəfərini kənd əhalisi (64,8%) təşkil edir². Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə regionda mənzil tikintisinin, məişət xidməti obyektlərinin, səhiyyə və təhsil müəssisələrinin ərazi təşkili aparılan zaman əhalinin və onun artım tempinin nəzərə alınması olduqca zəruridir.

Araşdırmalar göstərir ki, urbanizasiyanın inkişafı, xüsusən əhalinin miqrasiya çevikliyinin artması və son 20 ildə miqrasiya axınının böyük miqyas alması şəhər məskənləri əhalisinin cins-yaş, peşə, milli-etnik tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur³.

²Azərbaycanın Regionları, statistik məcmuə. – Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, – 2019. – 788 s.

³Əfəndiyev, V. Ə., Qasımova, F.E. Azərbaycanda urbanizasiyanın müasir vəziyyəti və onun inkişaf istiqamətləri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, – 2013. №3, – s. 158-165.

Əhalinin ölkədaxili və xarici miqrasiyasının müxtəlif səbəbləri var. Bu səbəblərə iqtisadi (mövcud iş yerlərinin çatışmazlığı, sosial infrastruktur obyektləri ilə zəif təminat), siyasi, təbii fəlakət, relyef, təhsil almaq və s. kimi səbəblər daxildir. Miqrasiya saldosu mənfidir. 2011-2018-ci illər ərzində miqrasiya saldosu -9,1 olmuşdur.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye əhəmiyyətli təbii ehtiyat potensialı nisbətən zəifdir. Əsas faydalı qazıntıları yanarşist, çinqıl, qum, əhəng və digər tikinti materillərdir. Dağlıq zonada müalicə-kurort əhəmiyyətli mineral sular vardır. İsmayılı və Şamaxı rayonlarının iqlim bolneoloji şəraiti, meşələr mühüm sərvətlərdir.

Regionda sənaye zəifinkişaf etmişdir, müəyyən qədər yüngül, yeyinti sahələri fərqlənir. Tikinti sənayesi Şamaxı, İsmayılı və Qobustanda kərpic zavodları, daş karxanaları, qum-çinqıl istehsalı ilə təmsil olunur. Maşınqayırma müəssisələrinə Şamaxıda "Azsamand", "Star", "Azərelektronika", İsmayılıda "İsma Bike velosiped zavodunu misal göstərmək olar. Elektroenergetika sənayesi İsmayılı və Qobustanda yeni inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Qobustanda külək, Günəş, bioqaz stansiyalarını birləşdirən dünyanın ilk hibrid tipli elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir. Stansiya 4,4 meqavat güclə işləyir. İsmayılıda İsmayılı-1 (1,6 meqavat) və İsmayılı-2 (1,7 meqavat) SES-ləri fəaliyyət göstərir. Yüngül sənaye tikiş və xalçaçılıqdan ibarətdir. İsmayılıda tikiş fabriki var. Xalçaçılıq son dövrlərdə daha intensiv inkişaf edir. Bu sahədə 2016-cı ildə qurulmuş "Azərxalça" ASC əsas rol oynayır. "Azərxalça" ASC-nin İsmayılı rayonunda iki, Qobustan rayonunda bir filialı fəaliyyət göstərir. Şamaxı şəhərində və Basqal qəsəbəsində ipək və kələğayı sexləri var. Yeyinti sənayesində şərabçılıq sahəsi ixtisaslaşmış sahədir. Meysəridə "Şirvan şərabları" MMC-nin üzümçülük və şərab kompleksi açılmışdır. Qənnadı, çörəkbişirmə, şirniyyat sahələri yerli əhəmiyyət daşıyır. Cənubi Qafqazın ən iri meyvə şirəsi istehsal edən müəssisələrdən biri də Ağsu rayonunda yerləşən "Azgranata" zavodudur. İstehsal müəssisələrinin fəaliyyəti əhali məşğulluğunu təmin edir, maliyyə imkanlarını artırır və regionda paralel şəkildə xidmət sahələri formalaşır.

Regionun kənd təsərrüfatında üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, kartofçuluq, Ağsuda əlavə olaraq badam bağları və pambıqçılıq da inkişaf etdirilir. Heyvandarlıqda başlıca sahələr maldarlıq və qoyunçuluqdur, arıçılıq və baramaçılığın inkişaf etdirilməsi üçün münbit şərait vardır. Son dövrlərdə sənaye üsulu ilə işləyən intensiv quşçuluq təsərrüfatları da (“İsmayılı broyler” ASC, Ağsuda “Şaban-Quşçuluq” MMC vəs.) fəaliyyətə başlamışdır.

Dağlıq Şirvan regionunun sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafında yol-nəqliyyat infrastrukturunun rolu böyükdür. Rayon mərkəzləri ilə ucqar dağ kəndləri arasındakı, həmçinin Muğanlı-İsmayılı avtomobil yolunun yararsız halda olması sosial-iqtisadi inkişafa mane olur. Dağlıq relyefli ərazilərə sərnəşin və yük daşınmasını asanlaşdırmaq üçün dəmiryolu, hava nəqliyyatlarının təşkilini həyata keçirmək bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verərdi⁴. Hazırda Muğanlı-İsmayılı-Qəbələ avtomobil yolunun çəkilişi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Bakı-Şamaxı-Yevlax yolunun yenidən qurulması regionda turizm sektorunun inkişafı üçün önəmlidir. İqtisadi inkişafa təkan verəcək infrastruktur layihələrindən biri də Şamaxı-Quba yoludur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Sosial infrastrukturun müasir vəziyyəti və problemləri”**nin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Dağlıq Şirvanda sosial infrastrukturun ən mühüm sahələri olan təhsil, elm, səhiyyə, mədəni-maarif, mənzil-kommunal və enerji-istilik təminatı, ticarət, ictimai-iaşə, turizm, rabitə və İKT xidmətləri kimi sahələrin inkişaf meyilləri və ərazi təşkilinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuşdur.

Təhsil sistemi-yüksək ixtisas səviyyəsinə malik, məhsuldar işçi qüvvəsi tələb edir. Başqa sözlə desək, güclü təhsil sistemi ilə iqtisadi artımarasında birbaşa əlaqə vardır⁵. Təhsilin inkişafında problemlər qalmaqdadır. Pedaqoji heyətin məvacibinin azlığı, bəzi məktəblərin

⁴Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda yol-nəqliyyat infrastrukturunun müasir vəziyyəti // –Bakı: AzTU “Elmi Əsərlər” Fundamental Elmlər jurnalı. – 2014. №4, – s.72-79.

⁵Samilova, H.S. Azərbaycanda kənd əhalisinin sosial inkişafının əsasistiqamətləri //Bakı Universitetinin Xəbərləri,Sosial-siyasi elmlər seriyası, – 2011. №2, – s.120-129.

hələ də oduncaqla qızdırılması, binaların şəraitsizliyi, bağçaların sayının az olması, su çatışmazlığı, internetin olmaması həllini gözləyən məsələlərdəndir. Elm və təhsil müəssisələri kimi AMEA-nın Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Pirqulu coğrafi tədqiqatlar stasionarı”, ADPU-nun Şamaxı filialı, Şamaxı Dövlət Regional Kolleci, İsmayılı Dövlət Humanitar və Texnologiya Kollecinin fəaliyyəti müsbət haldır. 2005-2019-cu illərdə təhsil müəssisələrinin 30,8%-i yenidən tikilmişdir.

Mədəni-maarif sahələrinə-kitabxanalar, muzeylər, kinoklublar, teatrlar, rəsm qalereyaları, mədəniyyət evləri, incəsənət və musiqi məktəbləri, tarixi abidələr (məscid, qala, türbə, gümbəz) aiddir. Əhalinin mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında kitabxanalar müstəsna rolu var⁶. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda kinoteatr, konsert, teatr müəssisəsi, sirk kimi mədəniyyət obyektləri yoxdur.

Səhiyyənin inkişafı sosial siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Səhiyyəsi yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin orta ömür müddətinin uzun olması, uşaqlar içərisində erkən ölüm hallarının aşağı olması səciyyəvidir. Səhiyyə xidməti dedikdə ərazidə mövcud olan xəstəxana, ambulator poliklinika, təcili tibbi xidmət müəssisələri, aptek, əhaliyə tibbi xidmət göstərən həkim və orta tibb işçiləri nəzərdə tutulur⁷.

2018-ci ildə ölkə üzrə əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı 32,9 nəfər, orta tibb işçilərinin sayı 54,8 nəfər olmuşdur. Dağlıq Şirvanda bu göstərici müvafiq olaraq 10,8, 31,6, Quba-Xaçmazda 13,2, 34,7, Aranda 14,1, 42,5, Naxçıvanda 16,8, 49,2, Şəki-Zaqatalada 17,4, 56,8, Gəncə-Qazaxda 19,5, 52,1 nəfər olmuşdur.

Əhalinin mənzillə təminatı səviyyəsinin əsas göstəricisi hər nəfər düşən mənzil sahəsi hesab olunur. 2009-cu ildə Dağlıq Şirvanda bir sakinə düşən yaşayış sahəsi 18,9 m² təşkil etdiyi halda

⁶Coğrafiya məlumat kitabı: tərtib edən Z.N. Eminov – Bakı: AzİMU, – 2000. – 194 s.

⁷Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri: Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu/– Bakı: Nafta-Press, – 2003. – 190 s.

2019-cu ildə bu göstərici $18,7 \text{ m}^2$ olmuşdur. Bu da ümumi respublika göstəricisindən ($18,1 \text{ m}^2$) yüksəkdir. 2005-2018-ci illər ərzində vanna, duş, hamam təminatında 1,6 dəfə, mərkəzi isitmə sistemi ilə təminatda 21 dəfə, şəbəkə qazından istifadədə 3,6 dəfə, isti su təchizatında 1,7 dəfə artım olmuşdur. Əsas dəyişiklik odun və ya qaz sobasından istifadənin qazlaşdırma prosesinin intensivləşməsi ilə əlaqədar azalmasıdır. Elektrik enerjisi ilə təminat 100% olmuşdur. İçməli su təchizatı zəifdir. İcra olunan dövlət proqramları əsasında Qobustan rayonunda Qobustan şəhərinə, Təsi, Bədəlli, Ərəbqədim, Göydərə, Dərəkənd, Cəmcəmli kəndlərinə, İsmayilli rayonunda İsmayilli şəhərinə, Lahıc qəsəbəsinə, İvanovka kəndinə, Şamaxı rayonunda Şamaxı şəhəri, Ağsu rayonunda Ağsu şəhəri, Padar, Gursulu, Kalağaylı, Yenilik, Pirhəsənli, Elabad, Təklə, Muradlı, Qəşəd kəndlərinə su verilmişdir.

Dağlıq ərazilərdə əhalinin mavi yanacaq təmin olunması meşə sahələrinin oduncaq məqsədi ilə qırılmasının qarşısını alır. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda yaşayış məntəqələrin qazlaşdırma göstəriciləri belədir (2020): Qobustan rayonunun 33 yaşayış məntəqəsindən 21-i; Ağsu rayonunda 80 yaşayış məntəqəsindən 67-si; Şamaxı rayonunda 63 yaşayış məntəqəsinin 49-u; İsmayilli rayonunda 109 yaşayış məntəqəsinin 41-i mavi yanacaq təmin olunmuşdur.

Dağlıq Şirvanda ticarət (ərzaq və qeyri-ərzaq sahələri daxil olmaqla) bütövlükdə özəl sektorun nəzarətindədir. Bazar iqtisadiyyatı və liberal qiymətlər bazasında inzibati rayonlarda nisbətən iri toptan və parəkəndə satış obyektləri açılmışdır. Ölkə üzrə filialları getdikcə genişlənən “OBA” marketlər şəbəkəsinin İsmayilli, Şamaxı və Qobustanda, “Al” marketlər şəbəkəsinin isə Şamaxı və İsmayillıda filialları açılmışdır. 2020-ci ildə İsmayillıda “Bazarstore” marketlər şəbəkəsinin dükanları fəaliyyətə başlamışdır. Bu isə əlavə iş yerləri olmaqla, həm də rəqabət mühiti formalaşdırır. Parəkəndə ticarət alqı-satqı və xidmət sahələri ilə müşayiət olunan sahibkarlıq fəaliyyəti kimi əhalinin ticarət xidmətləri ilə təmin olunmasında mühüm yer tutur. Son dövrlərdə Dağlıq Şirvanda inzibati rayon mərkəzlərində yerləşən iri ticarət obyektlərində müasir satış üsullardan olan elektron

satış sistemi tətbiq olunur. Bütün ticarət obyektlərinin özəl olması satış qiymətlərinə və keyfiyyətə xüsusi nəzarət tələb edir.

İctimai-iaşə mühüm sosial infrastruktur sahələrindən biridir. Bu fəaliyyət növü gəlirli sahə olduğuna görə ona maraq kifayət qədər böyükdür. İctimai-iaşə obyektlərinə-yeməxana, ev mətbəxləri, restoran, çayxana, kafe, qəlyanaltı, bufet daxildir. İctimai iaşənin inkişafı büdcədən asılılığın azaldılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müsbət haldır ki, müqayisə olunan dövr ərzində adambaşına düşən iaşə dövrüyyəsi artmaqda davam etmişdir (cədvəl).

Cədvəl

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda adambaşına düşən iaşə dövrüyyəsi (manatla)

İnzibati rayonlar	2006	2010	2015	2018
Qobustan	6,03	18,87	30,18	37,61
İsmayilli	6,59	18,86	35,03	46,19
Ağsu	7,36	26,22	43,96	56,67
Şamaxı	7,24	42,67	82,14	103,2
Dağlıq Şirvan	6,91	28,37	51,87	66,16

Mənbə: Azərbaycanca turizm, statistik məcmuə. – Bakı: 2019, –s.91-92.

Regional inkişaf templəri və əhalinin gəlirləri artdıqca bu sahədə keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi meylləri sürətlənir. Ölkəmizdə son illər ərzində fəaliyyətə başlayan yeni ictimai iaşə obyektlərinin sayı çoxalır. Onun funksiyası istehlakçılara xidmət etməkdir.

Regionda xidmət sahəsi kimi turizmin əhəmiyyəti artır, onun inkişafı üçün təbii və antropogen rekreasiya imkanları kifayət qədərdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq turizm bazarı üçün müştərilər, satış bazarı və təsir dairəsi uğrunda sərt və rəqabət mübarizəsi xarakterikdir⁸.

Dağlıq Şirvanda tarixi-mədəni abidələrin çoxnövlü olmasına görə, mühafizəsi, turizm fəaliyyətinə daha çox cəlb olunmasına görə

⁸Жукова, М.А. Индустрия туризма: менеджмент организации /—Москва: Финансы и статистика, — 2006. — 200 с.

İsmayılı və Şamaxı rayonları fərqlənir. 2016-cı ildə “Azərbaycanda ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol xəritəsi” təsdiq edilmişdir. Şamaxıda Pirqulu dağ-meşə landşaft qurşağında 620 ha ərazidə vəhşi heyvanlar üçün nəzərdə tutulmuş ekopark-Şamaxı Safari Parkı təşkil olunmuşdur. Son dövrlərdə dağlıq və meşəlik ərazilərdə xüsusi maraq doğuran turizm növlərindən biri də haykinq və trekkinqdir. Haykinq-dağda piyada marşrutudur.

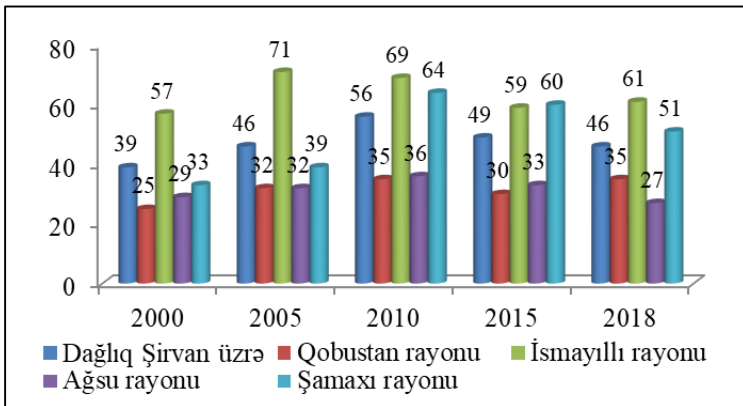
Trekkinq-təbiət yürüşüdür. Bu növlərin inkişafı üçün İsmayılı və Şamaxı inzibati rayonları geniş imkanlara malikdir. Yaylaqlarda isə qlampinq tipli hotellərin tikilməsi üçün şərait vardır. Bu heç bir infrastrukturunu olmayan və tam təbii mühitdən ibarət olan dağ-meşə landşaftında düşərgə tipli, daşınabilən beşulduzlu sığınacaqdır. Hazırda xüsusi ilə İsmayılı rayonunda bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. İlk marşrut kimi Qalacıq kəndi ərazisində hündürlüyü 2214 m olan Qovğalar dağı seçilmişdir.

Ticarət, ictimai işə və turizmin inkişafı regionlarda iqtisadi inkişafın mühüm tərkib hissəsi olmaqla, regiona investisiya qoyuluşunun şaxələnməsinə, işsizliyin azalmasına, alqı-satqı və xidmət sahələri ilə müşayiət olunan sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasına səbəb olur. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yaxşılaşması, bölgəyə gələn turistlərin çoxalması ticarət və ictimai işə xidmətlərinə tələbatı artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahələrin inkişafı üçün kifayət qədər potensialın olmasına baxmayaraq, xidmətlərin təşkili dağınıq və nizamsızdır.

Rabitə və İKT ilə təminat müasir dövrdə əhali üçün zərurətə çevrilmişdir. Telekommunikasiya sahəsində irəliləyiş olmadan beşinci texnoloji quruluşun infrastrukturunun əsas komponenti olan kompüter şəbəkələrinin inkişafı mümkün deyil⁹.

Rabitə infrastrukturunda əhalinin telefon aparatları ilə təminatı əsas göstəricilərdəndir. Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən telefon aparatlarının sayında ən yaxşı vəziyyət İsmayılıda, ən aşağı vəziyyət Qobustan və Ağsudadır (qrafik 1).

⁹İsmayılov, G.İ. İnformasiya iqtisadiyyatı / –Bakı: Çənlibel NPM, –2010.–332 s.

Qrafik 1. Dağlıq Şirvanda hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı, ədəd

Mənbə: Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt. – Bakı, 2019, – s.46

Dissertasiya işinin dördüncü fəslı **“Əhaliyə göstərilən sosial-mədəni xidmətlərin yüksəldilməsi istiqamətləri”**nə həsr edilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafını özündə əks etdirən 2004-2008, 2008-2014, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə dövlət proqramları iqtisadi sabilliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasında, irimiqyaslı dövlət və özəl sektora məxsus sosial və maddi infrastruktur layihələrinin yerinə yetirilməsində vacib yer tutmuşdur. Dövlət proqramlarının icrası üçün büdcədən kifayət miqdarda vəsaitlər ayrılır və tənzimlənmə aparılır. Maliyyə tənzimlənməsi nəticəsində maliyyə ehtiyatlarının sahələr, regionlar arasında yenidən bölgüsü həyata keçirilməklə, iqtisadiyyatda ola biləcək disproporsiyaların qarşısı alınır¹⁰. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində Dağlıq Şirvanda sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlər icra olunmuşdur:

2004-2018-cu illərlərdə Ağsu rayonunda Gəgəli, Ağararx, Padar, Ərəbmehdibəy, Pirhəsənli, Cəlayir, Qaraməmmədli, Axundlu, Rəhimli, Nəmirli, Keçdiməz, Muradlı, Çiyli, Xəlilli, Növcü, Dilman,

¹⁰Ələkbərov, Ə. Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin problemləri: /İqtisad üzrə. elm. dokt. diss. avtorəf. – Bakı, 2007. – 50 s.

Qəşəd kəndlərində, Qobustanda Poladlı, Cəm-Cəmli kəndlərində, Şamaxıda-Kələxana və Avaxıl, İkinci Çaylı, Böyük Xınıslı, Cabanı, Muğanlı, Keçdeməz, Hacılı, Çuxanlı, Şərədil kəndlərində, Mədrəsə qəsəbəsində, Y.Məmmədəliyev qəsəbəsində, İsmayılıda I Yeni yol, Mücü, Müdrü, Pirəbilqasım, Gəndov, Qalınçaq, Şəbiyan, Tağlabiyan, Yenikənd, Küllülü kəndlərində, Lahıc və Basqal qəsəbələrində yeni məktəb binalarının inşa olunmuşdur. Səhiyyədə Şamaxıda Müalicə Diaqnostika Mərkəzi açılmış, mərkəzi rayon xəstəxanası təmir olunmuşdur. İsmayılıda Lahıc qəsəbəsində və İvanovka kəndində müasir xəstəxana tikilmişdir.

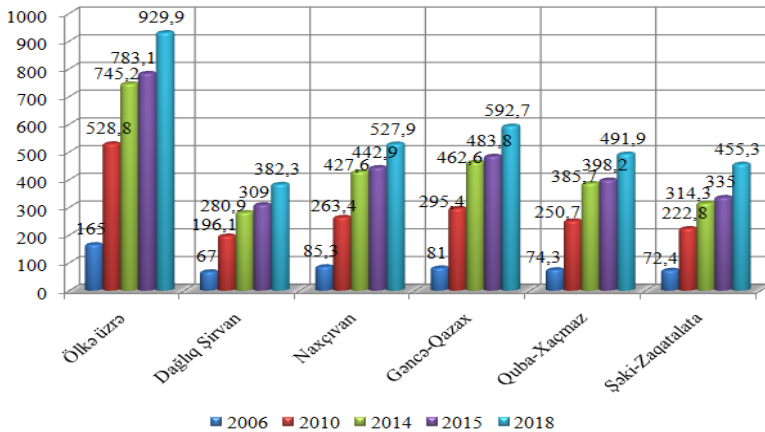
Enerji sahəsində ümumi layihə gücləri 3,2 Mvt olan İsmayılı-1 və İsmayılı-2 KSES-ləri və 5,2 Mvt olan Qobustan Günəş, Külək, Bioqaz ES-ləri fəaliyyətə başlamışdır. Girdimançay, Pirsaatçay, Ağsuçay üzərində “mini” elektrik stansiyalarının tikilməsi müvafiq inzibati rayonlar daxilində elektrik təchizatını artırır, etibarlı istifadə mənbəyi yaradar, mərkəzləşdirilmiş elektrik ötürücü xətlərinə nisbətən xeyli ucuz enerji almağa imkan yaradar¹¹. Qazlaşdırma sahəsində isə regionun 285 yaşayış məntəqəsinin 178-i və ya 62,5%-i mavi yanacaq təmin olunmuşdur.

Dövlət proqramları çərçivəsində əhaliyə göstərilən adambaşına düşən ödənişli xidmətlərin səviyyəsi dəyişmişdir. Dağlıq Şirvanda adambaşına düşən ödənişli xidmətlərin manatla həcmi müqayisə aparılan dövr ərzində demək olar ki, ölkə və digər iqtisadi-coğrafi rayonların göstəricilərindən aşağıdır (qrafik 2).

Azərbaycanda iqtisadi rifah problemlərindən biri də regional bərabərsizliyin mövcudluğu¹². Əhalinin sosial infrastruktur xidmətləri ilə təminat səviyyəsinin tədqiqatında əyaniliyi təmin etmək üçün, İsmayılının Talıstan, Mücühəftəran, Təzəkənd və Qalınçaq, Ağsunun Sanqalan, Qobustanın Cəngi və Şamaxının Qurdəpə kəndlərində “Sosial infrastrukturla təminat” mövzusunda 815 nəfər sakin arasında sosioloji sorğu anketi keçirilmişdir.

¹¹ Ağakışiyeva, G.R. Dağlıq Şirvanın inkişafının iqtisadi-coğrafi və sosial problemləri / Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. – Bakı, 2007. – 150 s.

¹² Quliyeva, A.A. Azərbaycanda insan inkişafının sosial-iqtisadi problemləri / – Bakı: Elm, – 2000. – 124 s.

Mənbə: Azərbaycanda ödənişli xidmətlər. – Bakı, 2019, – s.38-39.

Qrafik 2. Adambaşına düşən ödənişli xidmətlərin həcmi (manat)

Aparılmış sorğunun nəticələrinə görə, məktəb, elektrik enerjisi, poçt, ATS xidmətləri ilə təminat səviyyəsi daha yaxşı, mədəniyyət klubunun fəaliyyəti, tibb, mağaza və ya satış köşkünün fəaliyyəti, içməli su təminatı, məişət tullantılarının yığılması, kənd yollarının abadlıq şəraiti, kənd kitabxanasının fəaliyyəti, məişət xidməti üzrə isə aşağıkimi qiymətləndirilmişdir. Dağlıq ərazilərdə sosial infrastruktur təminatının strateji inkişaf modelini hazırlayarkən təcrübədə tətbiqi yüksək səmərə vermiş 6 (İtaliya, Türkiyə, Avstriya, Skandinaviya, Yaponiya, İvanovka) sintezindən yerli şəraitə uyğun formada model hazırlanmışdır. Modellərin əsas mahiyyəti aşağıda verilmişdir:

I İtaliya modeli. İtaliya öz iqtisadi inkişafına görə dünyanın mühüm sənaye dövlətlərinin “böyük yeddiliyinə” daxildir. İtaliya modelinin tətbiq olunması xidmət sahələrinin ÜDM-da payının artırılması və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi cəhətdən səmərəli hesab oluna bilər. İtaliyanın da Dağlıq Şirvan kimi, seysmik zonada yerləşməsi mənzil tikintisi zamanı bu ölkənin təcrübəsindən istifadə etmək olar.

II Türkiyə modeli. Türkiyə iqtisadiyyatında son dövrlərdə müsbət dinamika müşahidə olunur. Azərbaycana qonşu olan və

iqtisadi əlaqələri geniş olan Türkiyənin sosial infrastrukturundan səhiyyə və təhsil, bələdiyyə, turizm sahəsində əldə etdiyi uğurlar model kimi istifadə oluna bilər.

III Avstriya modeli. Ali təhsil müəssisələrində dövlət təhsilə maliyyə yardımını ayırdığı üçün təhsil haqqı aşağıdır. Səhiyyə sistemi dövlət, özəl və xüsusi tibbi sığortasirkətlərindən ibarətdir. Hazırda Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti ilə Avstriyanın İMC Krems Tətbiqi Elmlər Universiteti arasında əməkdaşlıq mövcuddur.

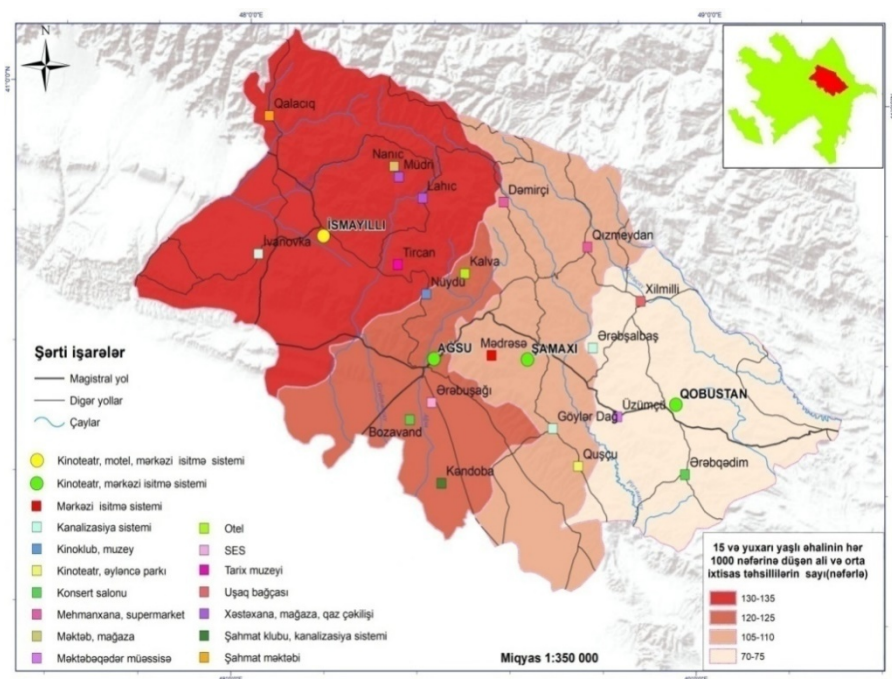
IV Skandinaviya modeli. Skandinav modeli İsveçdə, Danimarkada, Norveçdə və Finlandiyada tətbiq olunur. Skandinaviya ölkələrində dövlət əhalinin tam məşğulluğunu təmin edir, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, ətraf mühitin qorunmasına, sosial sistemin inkişafına çalışır. Əsas cəhətlərdən biri də əhalinin ölkə üzrə bərabər paylanması, bütün şəhərlərdə məskunlaşmasıdır.

V Yaponiya modeli. Bu modelin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun insani münasibətlərə əsaslanması, elm, təhsil, səhiyyə, rabitə və İKT sahələrinin yüksək inkişaf etməsidir. İqtisadiyyatda yeni texnika və texnologiya, elm tutumlu məhsullar istehsal edilir və innovasiyalardan geniş istifadə olunur.

VI İvanovka modeli. Azərbaycanda sosial infrastrukturların səmərəli ərazi təşkili üçün tətbiqi mümkün model kimi İsmayılı rayonu dəniz səviyyəsindən 848 m mütləq yüksəklikdə yerləşən İvanovka kəndi nümunə olaraq qiymətləndirilə bilər. İvanovkada kollektiv təsərrüfat forması mövcuddur. Sosial infrastruktur sahələri müasir dövrün tələblərini ödəyir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda pilot formada sosial infrastrukturun inkişafı üçün məqsədəuyğun xəritə-sxemi hazırlanmışdır (şəkil).

Keyfiyyətli xidmətin göstərilməsinin ən uyğun yolu beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun idarəetmə sisteminin qurulmasıdır. Hazırda sosial infrastruktur sahəsində standartlaşdırma çoxşaxəli inkişafın tənzimlənməsi üçün əsas meyar kimi qəbul olunur.

Şəkil. Dağlıq Şirvani iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun potensial imkanları əsasında perspektiv üçün inkişaf etdirilməsi təklif olunan xəritə-sxem

Xidmətlər üzrə standartlar qəbul olunarkən regional amillər, istehlakçı məsələləri, keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınaraq beynəlxalq standartlarla yanaşı, digər inkişaf etmiş ölkələrin millistandardları əsas götürülür. Keyfiyyətin idarəedilməsi ISO 9000 ilə aparılır. Tədqiqatlarda göstərir ki, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar nəticə etibarilə insanın inkişafına, onun rifah halının yaxşılaşmasına xidmət etməlidir. Bu isə iqtisadi siyasətlə, sosial siyasətin bir-biri ilə düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir¹³.

Azərbaycanda sosial infrastruktur sahələrində müəyyən standartlar mövcuddur və təminat bu meyarlar əsasında aparılır. Məsələn, təhsil sahəsində-şagird sayı minimum 22 nəfər olduqda

¹³Əmiraslanov A.K. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB,–1998.–208 s.

modul tipli məktəb, 15-20 uşaq olduqda məktəbəqədər müəssisələr inşa oluna bilər. Səhiyyədə yaşayış məntəqəsində minimum 700 nəfər əhali yaşadığında feldşer-mama məntəqəsi tikilir. Qazlaşdırma işi ana xəttin 1-2 km-də yerləşməklə 15-20 yaşayış evi olduqda icra olunur.

Mövcud normativlər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin əsaslandırılması, regionlararası tarazlaşdırılması və bu regionların inkişafına zəruri olan vəsait və investisiyaların öyrənilməsi, müxtəlif əmtəə və xidmətlərin istehsal miqyasının müəyyən edilməsində əsas baza kimi istifadə edilə bilər. Sosial infrastrukturuna standartlaşdırılma mütləq tətbiq olunmalıdır.

NƏTİCƏ

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycanın regionları arasında ən zəif inkişaf etmiş sosial infrastrukturunu ilə seçilir. Regionun iqtisadi-coğrafi problemləri və inkişaf perspektivlərinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

1. Təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar olaraq, Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturunun inkişafını şərtləndirən amillər: ərazisinin mənimsənilmə, əhalinin məskunlaşması və iqtisadi potensialının səviyyəsi tədqiq edilmiş, müəyyən edilmişdir ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları çərçivəsində açılan yeni iş yerləri mövcud təminatı tam ödəmir. Bu da xüsusən, dağ kəndlərində sosial infrastrukturun dağınıq ərazi təşkili və aşağı səviyyədə inkişaf etməsinə ilə əlaqədardır.

2. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda son illər bir sıra yeni sosial infrastruktur obyektləri qismən də olsa inkişafa səbəb olmuşdur. Belə ki, son on beş ildə məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin (45 müəssisə), orta təhsil məktəblərinin (246 məktəb), ticarət dükanlarının (2143 dükən), poçt şöbələrinin (82 şöbə), ATS-lərin (106 ATS) sayı artmış, xəstəxanaların (11 xəstəxana), ambulator-poliklinika müəssisələrinin (62 müəssisə), ticarət köşklərinin (71 köşk) sayı azalmışdır. Bir sıra sosial infrastruktur obyektlərində binaların təmirsiz olması, suyun və

mərkəzləşdirilmiş istilik sisteminin olmaması, müəssisələrdə çalışanların sosial təminatının zəif olması problem olaraq hazırda da qalmaqdadır. Bu sahəyə investisiya cəlbəediciliyi isə yalnız dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

3. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda 1991-2018-ci illər üzrə miqrasiya saldosu mənfi olmuş və $-9,1$ həddinə yüksəlmişdir. Yalnız 1991-1995-ci illərdə İsmayilli rayonunda miqrasiya saldosu $0,9$, 2001-2005-ci illərdə Qobustan rayonunda sabit olmuşdur. Bunlara səbəb kimi, iqtisadi faktorlar, xüsusən də əmək qabiliyyətli əhali sayının artması fonunda iş yerlərinin çatışmazlığı kimi qiymətləndirilir. Nəticədə regional baxımdan rayon mərkəzləri istisna olmaqla, sosial infrastruktur sahələri zəif inkişaf etdirilmiş, yerli əhalinin həyat şəraiti nisbətən zəifləmişdir.

4. Xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilməklə, sosial infrastrukturun müasir inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün yerli əhali arasında “Sosial infrastrukturla təminat” adlı sosioloji sorğu (sorguda 800 nəfər edib) keçirilmiş və “Sosial infrastrukturun inkişaf modeli” hazırlanmışdır. Modeldə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun sosial infrastrukturun 3 istiqamətli səviyyəsi: strateji inkişafının nəzəri əsasları, metodoloji bazisi və əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin yolları verilmişdir. Modeldə həmçinin strateji idarəetmə planının strukturu, sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri, proqnoz qiymətləndirmə, eləcə də sosial infrastrukturun inkişaf konsepsiyası öz əksini tapmışdır.

5. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun bir sıra dağ kəndlərində orta təhsil məktəblərinin təmirə ehtiyacı var, kitabxana və klub binalarının əksəriyyəti istismara yararsızdır, onların maddi-texniki bazası zəifdir, səhiyyə sahəsində əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin və orta tibb heyətinin sayı aşağıdır, tibb müəssisələrində müasir müayinə-diaqnostika avadanlıqları yoxdur, ticarət obyektləri zəif inkişaf edib və s. Bütün bu problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə “Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi təklif olunan perspektiv” xəritə-sxem tərtib olunmuşdur. Burada pilot formada seçilmiş yaşayış məntəqələrində sosial infrastruktur obyektlərinin rəqabət

üstünlükləri, xidmət sektorunda fərqlərin azalması, sosial-iqtisadi inkişafın stimullaşdırması nəzərdə tutulmuşdur.

Dissertasiya mövzusu üzrə çap olunmuş elmi işlər

1. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda alternativ enerji mənbələrinin regionun sosial-iqtisadi inkişafında rolu // Gənc alim və mütəxəssislərin I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları,-Bakı:-15-16 sentyabr,-2014, s.11-12 (5)

2. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda yol-nəqliyyat infrastrukturunun müasir vəziyyəti //-Bakı: AzTU “Elmi Əsərlər” Fundamental Elmlər jurnalı-2014. №4,- s.72-79 (6)

3. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda olan muzeylərin sosial infrastruktur kimi turizmin inkişafı və əhalinin maariflənməsində əhəmiyyəti // Azərbaycanın ilk peşakar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” V Respublika elmi konfransının materialları,-Bakı: 7 aprel,-2015, -s.19-23 (7)

4. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun istilik-enerji təminatının qiymətləndirilməsi //-Bakı: ADNSU “Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri” jurnalı,-2016. №2,- s.53-58 (8)

5. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial infrastrukturun (rabitə, İKT) inkişaf dinamikası // ”Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişaf: əhali məskunlaşmasının perspektivləri və regional problemləri ”Elmi konfransın materialları,- Şəki: 12-13 sentyabr, -2016,- s. 426-433 (9)

6. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin mənzil-kommunal xidməti ilə təminatının qiymətləndirilməsi //-Lənkəran: LDU “Elmi Əsərlər” Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası (coğrafiya elmləri üzrə)-2016. –s.105-109 (10)

7. Ağaməmmədov, N.T. Prezident İlham Əliyevin Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonuna səfərlərinin və regionda sosial infrastrukturun (turizm, bank) inkişafına təsiri //-Naxçıvan: NDU

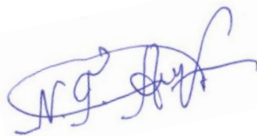
Elmi Əsərlər, Təbiət elmləri və tibb seriyası, -2016. № 7 (80), - s.159-164 (11)

8. Ağaməmmədov, N.T. Rabitə və İKT infrastrukturunun inkişafının insanların sosial rifah vəziyyətinə təsiri (Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu təmsalında) // Coğrafiyanın müasir problemləri. Respublika Elmi konfransının materialları,- Sumqayıt:24-25 oktyabr , - 2019, s.149-153 (12)

9. Ağaməmmədov, N.T. Dağlıq arazilərdə sosial altyapının geliştiriləməsinin ekonomik və coğrafi xüsusiyyətləri: Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi bölgəsi nümunəsi //- İstanbul: Marmara Universiteti, Marmara Coğrafiya Dergisi, -2015. №31, - s. 317-329 (13)

10. Агамамедов, Н.Т. Особенности развития образования, медицины и других социальных инфраструктур в горных регионах//-Харків:Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць., ХНУ імені В.Н. Каразіна, -2015. – Вип. 19 (2). -с. 120-123 (14)

11. Агамамедов, Н.Т. Роль государственных программ в развитии экономико-географических регионов государства и двустороннее военное сотрудничество // -Беларусь, г. Гродно: “Совершенствование системы подготовки кадров в высшем учебном заведении: инновационность и устойчивость” XI Международная Научная Конференция. Гродненский Государственный Университет имени Янки Купалы.Военный факультет, -2019.с. 197-198 (15)

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 iyun 2021-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti, 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.
e-mail: institut@geograph.science.az

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları www.igaz.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:24.05.2021
Kağızın formatı: A5
Həcm: 34 803
Tiraj: 100